

Спеціалізація
УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ
Лекція 1
ЛЕКСИКОГРАФІЯ ЯК ГАЛУЗЬ ЛІНГВІСТИКИ

1. Об'єкт і предмет лексикографії.
2. Лексикографія як інтердисциплінарна галузь.
3. Функції словників і найважливіші поняття словникарства.
4. Основні принципи лексикографування.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ: *словник, енциклопедія, лексикографія, металексикографія, лексикографічна критика, лексикографічна типологія, інтердисциплінарність лексикографії, функції словників, метамова словника, екстенсивні і селективні словники, основні принципи лексикографування.*

Рекомендована література:

1. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. — К. : ВЦ “Академія”, 2006. — 368 с.
2. Демська О. Вступ до лексикографії / О. Демська. — К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. — 266 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. П. Кочерган. — К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. — 368 с.
4. Кровицька О. Українська лексикографія : теорія і практика / Ольга Кровицька ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. — 175 с.
5. Полюга Л. М. Складові елементи словників: із досвіду лексикографа / Л. М. Полюга // Записки з українського мовознавства. Зб. наук. праць — Одеса, 2006. — Вип. 16. — С. 299—307.
6. Полюга Л. Структура і функції словникових статей у лексиконах різних типів / Л. Полюга // Українська історична та діалектна лексика : зб. наук. праць. — Львів, 2003. — Вип. 3. — С. 16—23. — Режим доступу: http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_WorkTK_poluha_2003_01.htm
7. Тараненко О. О. Лексикографія // Українська мова: Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2004. — 824 с. — С. 296—297.

1. *Об'єкт і предмет лексикографії.*

Е. Сепір справедливо відзначав, що лексика – дуже чутливий показник культури народу, і зміна значень, втрата старих слів, створення чи запозичення нових – все це залежить від історії самої культури. Для спілкування людей, для їх спільної діяльності необхідне розуміння того, про що говорить інший, якою би мовою той не говорив. Мова народу – це його філософія і мораль, набір його духовних правил і законів, гармонія і вічно живе джерело національної поезії. Національна мова – це живий відбиток культури, історії та прагнень народу. Розвиток сучасного життя безпосередньо відображається у мові – виникають нові слова, терміни і вислови, міняється смисл старих слів.

Словникові твори з'являються на певному етапі розвитку мовної культури народу, коли, з одного боку, починає відчуватися потреба в загальному нормативному описі лексики мови, а з іншого – мова достатньо розвинута, щоб надати лексикографам засоби для такого опису.

Оскільки словниковий склад мови є певним “інвентарем” відповідної культури і, охоплений повністю, може розглядатися як її опис, то найбільшої взаємозалежності слід очікувати саме в сфері лексики, адже словник виражає значення, тобто по суті те, з чого і складається дана культура. Словники відіграють велику роль в духовній культурі, в них відображаються знання, якими володіє дане суспільство в певну епоху.

Виникнення лексикографії як галузі знань зумовлене потребами тлумачення незрозумілих слів. Лексикографія забезпечує кодифікування норм шляхом систематизування слів у словниках.

Лексикографія, на відміну від інших розділів мовознавства, безпосередньо не вивчає мовні одиниці. Її цікавлять методи і прийоми упорядкування цих одиниць з метою створення словників, які би забезпечували потреби мовців у спілкуванні.

Лексикографія (грец. *lexikon* — словник і *grapho* — пишу) – розділ мовознавства, що займається розробкою теоретичних засад укладання лексикографічної продукції, а також практичним створенням словників та енциклопедій.

Термін “лексикографія” має одночасно три значення:

- 1) наука, точніше, особлива область мовознавства, вивчає принципи укладання словників різних типів;
- 2) сама практика словникової справи, тобто процес укладання словників;
- 3) сукупність словників даної мови.

Словник – зібрання слів (а інколи морфем, словосполучень), розташованих у певному порядку (алфавітному, гніздовому), в якому з'ясовується значення мовних одиниць, наводиться різна інформація про них або переклад іншою мовою чи подаються відомості про предмети, що визначаються словами.

Незважаючи на те, що лексикографію вважають науково-прикладною дисципліною, вона має і практичну, і теоретичну частини.

ДИВ. ТАБЛИЦЮ АСПЕКТИ ЛЕКСИКОГРАФІЇ (стор. 2)

Практична частина цього розділу мовознавства — процес укладання словників, який охоплює такі основні етапи, як збирання даних, укладання тексту і видання словника.

Теоретична частина (**МЕТАЛЕКСИКОГРАФІЯ**) розробляє засади укладання словників різного типу для забезпечення доступу до інформації, яку вони містять.

До теоретичної частини української лексикографії відносять також:

- вивчення *історичного розвитку лексикографії*, традицій укладання словників в Україні, умов, які впливали на укладання словників у минулі часи;
- *лексикографічну критику*, що виявляється в оцінюванні словникової продукції;
- *лексикографічну типологію*, яка пов'язана з класифікуванням словників за різними ознаками відповідно до призначення;
- вивчення *різних аспектів використання словників* (у навчальному процесі, як довідкова система даних, як матеріал для розгортання наукових досліджень).

Теоретична і практична частини лексикографії тісно пов'язані між собою. Теоретична частина є методологічним, науковим і методичним підґрунтям для практичної, а практична частина забезпечує апробування теоретичних засад, положень і постачає необхідну інформацію щодо використання словників. Теоретична частина аналізує, систематизує і узагальнює цю інформацію, вносячи відповідні вдосконалення до засад укладання словників, а інколи й до теорії слова як мовної одиниці. Взаємодією теоретичної та практичної частин забезпечується поступальний розвиток лексикографії.

Предметом української лексикографії (словникарства, або словництва) є теоретичні засади і технологія укладання різних типів словників української мови.

Об'єктом української лексикографії є мовна система в усій своїй повноті і багатоаспектності: лексико-семантична галузь, морфологічна, фонологічна, фразеологічна, словотвірна тощо.

2. *Лексикографія як інтердисциплінарна галузь.*

ДИВ. ТАБЛИЦЮ.

Існує нерозривний зв'язок між лексикографією та іншими мовознавчими дисциплінами. З одного боку, вона становить матеріальну базу найрізноманітніших лінгвістичних досліджень, постачаючи для них перевірений і відповідно систематизований матеріал, без якого неможливе будь-яке серйозне науково-лінгвістичне узагальнення, а з іншого – своїми успіхами лексикографія завдячує розвиткові суміжних із нею галузей науки про мову, особливо лексикології та семасіології, які також об'єктом вивчення мають слово, лексико-фразеологічний склад мови. Саме тому серед існуючих галузей лінгвістичної науки лексикографія, в якій нерозривно пов'язані й взаємно зумовлені два аспекти – теоретичний і прикладний, практичний, – виступає здебільшого як науково-прикладна дисципліна.

На сучасному етапі розвитку мовознавства лексикографія стала *інтердисциплінарною галуззю*, яка перебуває на межі різних галузей наук, насамперед різних розділів мовознавства, семіотики та інформатики.

Лексикографія тісно пов'язана з *лексикологією*, яка забезпечує методику опису лексичної семантики та відображення парадигматичних і синтагматичних відношень між словами, що подаються в лексикографічних працях.

Для точного передавання вимови (транскрибування та вказування наголосу) лексикографія потребує даних *фонетики* та *орфоенії*,

для вказування супровідної граматичної інформації (*частина мови, рід, число, невідмінюване слово*) необхідні дані *морфології*,

для внесення у словник позначок щодо особливостей слова (типу *жаргонне, просторічне, фамільярне, діалектне, жартівливе, вульгарне* тощо) — дані *соціолінгвістики* та *стилістики*,

для розмежування полісемії й омонімії — дані *етимології*,

для укладання перекладних словників — дані *контрастивної лінгвістики* (зіставна (контрастивна) лінгвістика — напрям сучасного мовознавства. Базується на порівнянні синхронного стану двох (рідше трьох) мов. Основною її метою є визначення відмінностей і подібностей у структурі мов та вживанні їх одиниць, що сприяє вдосконаленню методики навчання іноземних мов і практики перекладу).

Лінгвістичні знання є лише одним із необхідних інструментів у лексикографічній діяльності. Опис лексичної семантики неможливий без взаємодії лексикографії (і лексикології) із *семіотикою* — вченням про знаки. Оскільки слово є одним із різновидів знака взагалі і мовного знака зокрема, то в процесі опису значення лексичної одиниці необхідно брати

до уваги загальні властивості знаків, загальні правила приписування значень знакам.

Останнім часом все більшого поширення набувають комп'ютерні технології створення словників. Тому лексикографія все більше взаємодіє з *інформатикою* — наукою, що досліджує функції, структуру та поширення інформації. Інформатика забезпечує методи та способи нагромадження лексикографічного матеріалу, обробку і передавання його за допомогою комп'ютерів та інших технічних засобів, створення комп'ютерних лексикографічних баз даних, які стануть основою для створення словників найрізноманітніших типів.

Укладання *термінологічних* словників певної науки вимагає також інформації із цієї галузі знань.

Лексикографія є окремим розділом мовознавства, який, крім вирішення теоретичних завдань щодо укладання словників, задовольняє практичні потреби суспільства у словниках різного типу.

Зв'язок між лексикографією та іншими мовознавчими і немовознавчими дисциплінами

ЛЕКСИКОГРАФІЯ								
МОВОЗНАВЧІ ДИСЦИПЛІНИ						НЕМОВОЗНАВЧІ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ		
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	ФОНЕТИКА ТА ОРФОЕПІЯ	МОРФОЛОГІЯ	СОЦІОЛІНГВІСТИКА ТА СТИЛІСТИКА	ЕТИМОЛОГІЯ	КОНТРАСТИВНА ЛІНГВІСТИКА	СЕМІОТИКА	ІНФОРМАТИКА	ІНШІ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ

3. *Функції словників і найважливіші поняття словникарства.*

Словники виконують такі функції:

- *інформаційну* – дають можливість якнайкоротшим способом (через позначення) долучитися до накопичених знань;
- *комунікативну* – дають читачам необхідні слова рідної чи чужої мови;
- *нормативну* – фіксують значення і використання слів, сприяють вдосконаленню й уніфікації мови як засобу спілкування;
- *наукова лінгвістично орієнтована* – основне завдання словника у плані змісту – опис лексики мови, точніше – певних одиниць мови;
- *дидактична (просвітницька)* – словник слугує вивченню і рідної, і чужої мови.

У плані *змісту* завданням словника є опис лексики мови. У *функціональному* аспекті він є твором дидактичного характеру, яким читач користується для перевірки чи розширення своєї інформації про мову. У *структурному* відношенні словник характеризується розчленованим розташуванням матеріалу: кожному слову (чи групі слів) присвячено незалежний відрізок тексту, який складає словникову статтю.

ДИВ. ПРИКЛАД СЛОВНИКОВОЇ СТАТТІ

У лексикографії кожної мови формується особлива *МЕТАМОВА СЛОВНИКА* – набір типових формул при опису значень слів. Крім формул, метамова словника включає пояснення, позначки, види скорочень, умовні позначення.

ДИВ. ПРИКЛАД ЗІ СЛОВНИКА

Кожен словник характеризується певною концепцією, що стосується типу, обсягу словника і розробки у ньому різних лексикографічних параметрів, тобто відбору слів і їх аспектів, що пояснюються у словнику. *КОНЦЕПЦІЯ СЛОВНИКА* або імпліцитно зафіксована у самій структурі словника, або пояснюється експліцитно у ввідній статті до нього.

Відображення різних лексикографічних параметрів у конкретному словнику визначається специфікою мови, лексикографічною традицією відповідної країни, типом і призначенням словника, а також поглядами лексикографа.

Кожен параметр словника має певну типологію рішень, усередині якої лексикограф визначає свій вибір. Складання мовних словників потребує значної творчої напруги і важкої праці. Завдання не тільки в тому, щоб зібрати якомога більше слів і розташувати їх у алфавітному порядку. Важливим є доповнити кожне слово словниковою статтею, що дає його переклад чи тлумачення із урахуванням усіх можливих значень і способів використання.

При укладанні словника виникає проблема відбору, тобто співвідношення між поданою інформацією та загальними знаннями носіїв мови.

За обсягом і відбором одиниць обробки словник може бути:

- **ЕКСТЕНСИВНИМ** (таким, що намагається охопити максимальну кількість одиниць). Тлумачні словники певної мови, що намагаються охопити максимальну кількість одиниць;
- **СЕЛЕКТИВНИМ** (таким, що обмежує відбір залежно від обсягу і призначення словника). Тлумачний словник лінгвістичних термінів, орфографічний словник тощо.

Відбір слів та інформація про них ґрунтуються на аналізі текстів, зразків усного мовлення, які лексикограф моделює, існуючих словників і граматик, а також на власному мовному досвіді укладачів. Словникова стаття у своїй типовій формі є певним "рівнянням" між пояснюваним (ліва частина словника) і пояснювальним (права частина). Ліва частина містить одиницю обробки.

РОЗТАШУВАННЯ СЛІВ У СЛОВНИКУ МОЖЕ БУТИ АЛФАВІТНЕ АБО ГНІЗДОВЕ.

Двотомний "Фразеологічний словник української мови" (1984) Г. М. Удовиченка, який містить близько 7500 питомих та іншомовних ФО, — це найповніший словник національної фразеології для свого часу. Стаття становить ціле гніздо фразеологічних одиниць, їх форм, контекстів — реєстровий вислів, синоніми, варіанти, ілюстрації, покликання на вже проаналізовані звороти. Наприклад, під реєстровим фразеологізмом **бучу збити "закричати, залементувати"** міститься 17 фразеологічних зворотів. Тут не тільки **лексичні варіанти** ФО — *бучу підняти, забити бучу*, їх **граматичні форми** — *бучу здимати, зняти, бучу зчиняти, зчинити, збивати, збити бучу*, але й **синоніми** — *бурла бити, зводити колотнечу, зчинити гвалт, зчинити шарварок, наробити галасу, наробити крику* та ін. Проти такого "усуспільнення" фразеологічного матеріалу в рецензії на словник критично відізвався М. Мокієнко, оскільки воно спричинює "стирання семантичної відмінності" між об'єднаними ФО. Однак водночас таке розташування є дуже актуальною і сміливою спробою продемонструвати семантичні зв'язки української фразеології, пов'язати їх воедино саме системою смислу.

Об'єктом опису словника є мова. Слово як одиниця, що описана одночасно на різних рівнях мови і функціонує у мовленні, може бути охарактеризована у словнику за різними параметрами, наприклад, із точки зору смислового навантаження, семантичної структури, фразеологічних

зв'язків, граматичних, словотвірних, орфоепічних властивостей, частоти, правильності використання. Це і зумовлює існування різних типів словників.

Питання про типи словників, яке Л.В.Щерба вважав одним із найперших питань лексикографії, не тільки необхідне для розвитку теорії лексикографії, але й має безпосереднє практичне значення. Теоретично це питання важливе тим, що розподіл всього багатоманіття словників за певними типами дозволяє проводити порівняльні дослідження однотипних словників, оцінювати конкретні методи опису лексики в окремих словниках, що належать до одного типу, і вибирати найбільш вдалі прийоми представлення лексикографічної інформації в окремих типах словників.

Практичне значення типології словників визначається можливістю уніфікації та вдосконалення методів укладання однотипних словників. Інвентаризація усіх можливих типів словників дозволяє визначити межі власне лексикографії як області діяльності людини, а залежність методів створення словників від їх типологічних особливостей робить питання типології словників первинним, вихідним для всієї теорії і практики лексикографії.

4. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ

Принципами лексикографічного опису мовних одиниць вважаються критерії науково-аналітичних дій, методологічні основи, на яких ґрунтується приця словникарів.

Досвід теоретичної та практичної лексикографії показує, що таких критеріїв за різними диференційними ознаками та на основі різних підходів можна виділити 5 наступних:

1. Спадкоємність лексикографічних творів.

Будь-які словники під час опису певного словникового матеріалу завжди спираються на існуючі лексикографічні традиції. Крім того, є непоодинокі випадки, коли словник, що з різних причин не відповідає первісному задуму укладачів, надалі виявляється корисним джерелом при створенні інших словників.

2. Значна роль суб'єктивного чинника при створенні словників.

Мабуть, не можна повністю виключити з лексикографії й індивідуально-стилістичний чинник. Талант видатних лексикографів різних країн, таких як Уебстер, Літтре, Ларусс, Даль, Щерба, Ожегов і багатьох інших, відбився зокрема і в тому, що створені ними словники несуть на собі відбиток їхньої особистої творчості, новаторства, неповторної індивідуальності стилю.

Наприклад, суб'єктивний чинник відіграє свою роль у процесі подання значень у словниковій статті багатозначних лексем; лише лексикограф може вирішити – який з методів обрати: *історичний*, коли розташування значень ґрунтується на етимологічному описі розвитку значень, а сучасні й найбільш вживані значення, таким чином, залишаються останніми в семантичній структурі; або *емпіричний*, що базується на сучасному розумінні актуальності того або іншого значення слова (що, природно, кожний лінгвіст і навіть звичайний носій мови бачить зі своєї точки зору).

3. Зумовленість жорстким прагматизмом.

Кожний словник завжди зорієнтований на певного читача, враховує особливості мов та потребу в певних лексикографічних працях у певний час. Інколи словник створюється виключно з утилітарних міркувань.

4. Нормативність у відборі лексики.

Виходячи з нормативно-стилістичних завдань словника, не можна дозволити необмежене використання в ньому ненормативних засобів мовлення, навіть тих, що широко трапляються в різних сферах слововживання. Не можна забувати, що словник безпосередньо пов'язаний із виробленням літературної норми мови в кожену епоху.

Разом із тим слід враховувати, що багатство мови виявляється перш за все в тому, що вона складається не тільки з нейтральних, стилістично не маркованих засобів. Принцип нормативності, якщо його розуміти діалектично, не може призвести до відсікання різних елементів, обмежених у функціональному плані в тому або іншому відношенні.

Ще Ф.де Соссюром, а після нього Е.Косеріу та їхніми послідовниками зазначено, що норма займає проміжне місце між живою стихією мовлення і строго фіксованими системними законами мови.

Тому нормативний словник покликаний вказати сучасні (чинні) норми слововживання, необхідно відбити також й усю різноманітність лексичної системи. Власне кажучи, у класичному розумінні нормативних словників не існує, що цілком співвідноситься з діалектикою розвитку як мов, так і лінгвістики – науки про мови.

5. Теоретична та практична багатоплановість лексикографічних творів.

Під час будь-якого наукового аналізу словникового складу мови завжди залишаються неврахованими деякі аспекти, що могли би подати певне явище в іншому вигляді, з іншої точки зору.

Філософсько-діалектична відносність лексикографічного опису мовних одиниць тягне за собою можливість існування великої кількості словникових творів.